

Ο Καντ για τα καθήκοντά μας αναφορικά με τα ζώα

Κωνσταντίνος Σαργέντης

Abstract_ Konstantinos Sargentis | Kant on our duties regarding animals

Kant claims that we do not have duties ‘towards’ animals; what we have are, at best, indirect duties ‘regarding’ animals, which are nonetheless duties towards ourselves. This view is rather unpopular both amongst animal ethicists and in the Kantian literature, and there are many attempts to reconstruct the Kantian argument in a way that it can be shown to accommodate direct duties towards animals. However, it is my view that this cannot be done without violating basic principles of Kant’s moral theory. Thus, far from agreeing with these attempts, in my paper, firstly, I explain Kant’s ‘indirect duty’ approach and, secondly, I support it (my aim being purely exegetical as concerns Kant’s ethical views) in the light of what Kant calls “amphiboly in moral concepts of reflection” in the famous “Episodic Section” of the *Doctrine of Virtue*. Of particular importance in my reading is pointing out some degree of relevance between this concept of amphiboly in the *Metaphysics of Morals* and the concept of analogy, which Kant uses in his *Lectures on Ethics* as the basis for supporting his indirect duty approach. I argue that, although at first sight ‘analogy’ seems to be something positive, as it reveals resemblances with moral importance between humans and animals, a more careful examination shows it to be something negative that lies on the basis of amphiboly. At the same time, I point to a possible contradiction between Kant’s indirect duty approach regarding animals and his non-revisionist views on our ordinary moral thinking, and I interpret his solution as resulting from his commitment to critical thinking.

Η ΣΧΕΣΗ του Καντ με την ηθική των ζώων (Animal Ethics) είναι ένα αμφιλεγόμενο ζήτημα. Οι εκπεφρασμένες απόψεις του για τα καθήκοντά μας αναφορικά με τα ζώα εντοπίζονται κυρίως σε δύο σημεία στο έργο του, στις *Παραδόσεις* του για την ηθική φιλοσοφία (*Moralphilosophie Collins*), που προέρχονται από τη ‘σιωπηλή’ δεκαετία του 1770,¹ και στη

¹ Η ιστορία των σημειώσεων από τις *Παραδόσεις* του Καντ αναφορικά με τις διάφορες εκδοχές τους και τον τρόπο με τον οποίο δημοσιεύτηκαν σε διάφορες εκδόσεις είναι μακρά. Σε κάθε περίπτωση, δεν πρόκειται για κάποιο έργο που έγραψε ή δημοσίευσε ο ίδιος ο Καντ, αλλά για σημειώσεις φοιτητών από τα μαθήματά του στο πανεπιστήμιο του Königsberg. Στην έκδοση της Ακαδημίας, στον τόμο 27 που επιμελήθηκε ο Gerhard Lehmann, έχει συμπεριληφθεί η εκδοχή των σημειώσεων του Georg Ludwig Collins (1763-1814), ο οποίος παρακολούθησε ως φοιτητής τις παραδόσεις του Καντ κατά το χειμερινό εξάμηνο 1784-85, χωρίς ωστόσο οι σημειώσεις αυτές να αφορούν τις παραδόσεις του Καντ κατά το έτος αυτό. Το πιο πιθανό είναι να αποτυπώνουν παραδόσεις του Καντ που έγιναν γύρω στο 1775 και από τις οποίες είχε προκύψει ένα κείμενο σημειώσεων (Urtext) το οποίο μπορούσαν στη συνέχεια να προμηθεύονται και να αναπαράγουν οι φοιτητές στο Königsberg, κάτι που έκανε και ο Collins. Στην παρούσα εργασία ακολουθώ –σε δική μου μετάφραση– την εν λόγω έκδοση της Ακαδημίας

Θεωρία της Αρετής της ύστερης *Μεταφυσικής των ηθών* του 1797. Θα έλεγε κανείς ότι στις δύο περιπτώσεις οι απόψεις του Καντ είναι ουσιωδώς ίδιες, με τις διατυπώσεις της ΜΗ, όμως, να είναι ακριβέστερες:² Ο Καντ δεν δέχεται ότι έχουμε *άμεσα* καθήκοντα προς τα (ή απέναντι στα) ζώα, αλλά θεωρεί ότι έχουμε *έμμεσα* καθήκοντα αναφορικά με τα ζώα, τα οποία όμως δεν είναι παρά *άμεσα* καθήκοντα προς τον εαυτό μας. Το ότι δεν έχουμε άμεσα καθήκοντα προς τα ίδια τα ζώα εξηγείται, βεβαίως, αν αναλογιστούμε ότι κατά τον Καντ ηθικά καθήκοντα έχουμε μόνο απέναντι σε έλλογα και αυτόνομα όντα, τα οποία έχουν «εσωτερική αξία, δηλαδή αξιοπρέπεια» (ΘΜΗ, 4:435) και τα οποία οφείλουμε να μεταχειριζόμαστε ως σκοπούς καθαυτούς και ποτέ μόνο ως μέσα. Το ερώτημα όμως τότε είναι αν τα ζώα, που σύμφωνα με τις αρχές της καντιανής ηθικής ως μη έλλογα όντα έχουν «απλώς και μόνο σχετική αξία, δηλαδή τιμή» (ΘΜΗ, 4:435) και όχι αξιοπρέπεια, θα πρέπει να θεωρηθούν ως 'σκέτα' μέσα, στερούμενα κάθε ηθικής σημασίας. Αν ναι, ποιο το νόημα της εμπλοκής τους στα ηθικά μας καθήκοντα; Αν πάλι όχι, αν δηλαδή δεν είναι σκέτα μέσα αλλά 'μετράνε' από ηθική άποψη, ποιο ακριβώς είναι το ηθικό τους στάτους στην ηθική φιλοσοφία του Καντ; Και, εντέλει, αν δεχτούμε ότι η θέση του Καντ περί έμμεσων καθηκόντων αναφορικά με τα ζώα έχει να προσφέρει κάτι στην ηθική των ζώων, μπορεί αυτή η θέση να μείνει ως έχει; Ή, για να μπορεί να προκύψει μια θετική συμβολή της, θα πρέπει κάπως να τροποποιηθεί;

Στη σχετική βιβλιογραφία υπάρχουν διάφορες προσπάθειες να απαντηθούν αυτά τα ερωτήματα. Οι απόψεις του Καντ ως επί το πλείστον είναι μη δημοφιλείς, ακριβώς επειδή δεν αναγνωρίζουν άμεσα καθήκοντα προς τα ίδια τα ζώα, ειδικά σε μια εποχή όπου η φιλοσοφική συζήτηση για την ηθική των ζώων, με προεξάρχουσες θεωρίες τον ωφελιμισμό προτιμήσεων του Peter Singer και τη θεωρία ηθικών δικαιωμάτων του Tom Regan, ανθεί. Υπάρχουν όμως και προσπάθειες να δείχτει ότι η θέση του Καντ, είτε ως έχει είτε εφόσον σε κάποιον βαθμό τροποποιηθεί, εκβάλλει –ή μπορεί να εκβάλλει– σε ισχυρά καθήκοντα απέναντι στα ζώα. Στην παρούσα εργασία ο στόχος μου είναι

(*Moralphilosophie Collins*), αλλά συμβουλευόμαι όπου είναι ανάγκη και την έκδοση του Werner STARK 2004α, η οποία έχει βασιστεί στο χειρόγραφο του Kaehler (και όχι του Collins). Ο Johann Friedrich Kaehler φαίνεται ότι παρακολούθησε τις παραδόσεις του Καντ κατά το χειμερινό εξάμηνο 1777-78, αλλά και οι δικές του σημειώσεις αποτυπώνουν τις παραδόσεις του Καντ γύρω στο 1775, από τις οποίες προήλθε το ίδιο κείμενο σημειώσεων (Urtext) στο οποίο βασίστηκε και ο Collins. Η εκδοχή του Kaehler θεωρείται ίσως η καλύτερη πηγή τόσο για τις εν λόγω παραδόσεις όσο και για την ηθική σκέψη του Καντ κατά τη δεκαετία του 1770. – Για τα ζητήματα αυτά βλ. KUEHN 2015· TIMMERMANN & WALSCHOTS 2021· STARK 2004β.

² Όπως θα δούμε παρακάτω, στις *Παραδόσεις* γίνεται λόγος για καθήκοντα «απέναντι» στα ζώα, ενώ, με βάση τόσο το νόημα στο σημείο αυτό στις ίδιες τις *Παραδόσεις*, όσο και τις αντίστοιχες διατυπώσεις στη ΜΗ, θα έπρεπε να λέγεται «αναφορικά με τα ζώα». Ενδεχομένως να οφείλεται σε λάθος του προσώπου που κρατούσε τις σημειώσεις. Πβλ. και υποσημ. 3 στην παρούσα εργασία.

περισσότερο εξηγητικός. Θα εστιάσω κυρίως στις ίδιες τις απόψεις του Καντ σχετικά με τα έμμεσα καθήκοντά μας αναφορικά με τα ζώα και θα αναδείξω τη σημασία που έχει για την κατανόησή τους αυτό που ο Καντ ονομάζει «αμφισημία των ηθικών διασκεπτικών εννοιών» (ΜΗ, 6:442). Και ανεξάρτητα από το πόσο ισχυρά μπορούν εντέλει να αποδειχτούν αυτά τα έμμεσα καθήκοντά μας στο πλαίσιο μιας ηθικής των ζώων, θα υιοθετήσω την άποψη ότι η καντιανή ηθική δεν επιτρέπει, χωρίς να παραβιασθούν θεμελιώδεις αρχές της, ερμηνείες που υποστηρίζουν ότι έχουμε άμεσα καθήκοντα προς τα ζώα. Τέλος, θα παρουσιάσω τη διάσταση που υπάρχει ανάμεσα στη θέση του Καντ περί έμμεσων καθήκοντων αναφορικά με τα ζώα και στη μη αναθεωρητική του στάση απέναντι στην κοινή/καθημερινή ηθική μας σκέψη, και θα ερμηνεύσω τη λύση του ως πρόταγμα του κριτικού στοχασμού. Ας τα δούμε με τη σειρά.

I

Στις *Παραδόσεις* για την ηθική φιλοσοφία συναντάμε την άποψη ότι τα ζώα, επειδή δεν έχουν αυτοσυνείδηση, «υπάρχουν μόνο ως μέσα και όχι για χάρη του εαυτού τους», σε αντίθεση με τον άνθρωπο που είναι «σκοπός» (*Παραδόσεις*, 27:458 κ.ε.). Και στη συνέχεια, διαβάζουμε ότι γι' αυτό τον λόγο

δεν έχουμε, άμεσα, καθήκοντα απέναντι στα ζώα, αλλά τα καθήκοντά μας απέναντι στα ζώα είναι έμμεσα³ καθήκοντα απέναντι στην ανθρωπότητα.⁴ Επειδή τα ζώα είναι ένα ανάλογο [Analogon] της ανθρωπότητας, γι' αυτό εκπληρώνουμε καθήκοντα απέναντι στην ανθρωπότητα εάν εκπληρώσουμε τέτοια απέναντι σε ανάλογά της,⁵ και μέσω αυτού προάγουμε τα καθήκοντά μας απέναντι στην ανθρωπότητα. Αν, για παράδειγμα, ένας

³ Υπάρχει περίπτωση να πρόκειται για λάθος του προσώπου που κρατούσε τις σημειώσεις. Ο Καντ μάλλον είχε πει ότι είναι *άμεσα* καθήκοντα προς την ανθρωπότητα (ενώ με βάση τη ΜΗ [6:443] θα έπρεπε να είχε πει κάτι σαν «άμεσα καθήκοντα προς τον εαυτό μας»). Υπάρχει όμως και περίπτωση να μην πρόκειται για κάποιο λάθος, αλλά η χρήση του όρου «έμμεσο» στη συνάρτησή του με την έννοια του καθήκοντος να χρησιμοποιείται διαφορετικά στις *Παραδόσεις* σε σχέση με τη ΜΗ. Αν το εξετάσουμε πιο προσεκτικά, θα δούμε ότι εφόσον ο Καντ μιλά εδώ για καθήκοντα *προς* τα ζώα (αν βέβαια υποθέσουμε πως αυτό τελικά δεν είναι λάθος του προσώπου που κρατούσε τις σημειώσεις), είναι έμπλεο νόημα το να πούμε ότι «τα καθήκοντά μας προς τα ζώα είναι έμμεσα καθήκοντα προς την ανθρωπότητα», όπως λέγεται εδώ στο κείμενο (καθώς μπορώ να πω ότι η ορθή στάση μου ή συμπεριφορά μου απέναντι στα ζώα είναι ένα *μέσο* για την εκπλήρωση ενός καθήκοντός μου προς την ανθρωπότητα). Στη ΜΗ (6:443) όμως, όπως θα δούμε παρακάτω, ο Καντ χρησιμοποιεί τον όρο «έμμεσο» όχι ως επίθετο πλέον, αλλά ως επίρρημα («αποτελεί *εμμέσως* καθήκον του ανθρώπου», όπως και αντίστοιχα τον όρο «άμεσο» [*«θεωρούμενο άμεσα»*]), και το νόημα είναι ότι ένα 'έμμεσο' καθήκον είναι ένα καθήκον προς κάποιον άλλο σε σχέση με εκείνον που κυρίως επωφελείται απ' αυτό και «αναφορικά με» τον οποίο αυτό αποτελεί καθήκον.

⁴ Στην παρούσα εργασία για την απόδοση του όρου «Menschheit» χρησιμοποίησα εναλλακτικά τους όρους «ανθρωπότητα» και «ανθρώπινη φύση».

⁵ Στην απόδοση της πρότασης αυτής χρησιμοποίησα βοηθητικά και ακολούθησα την έκδοση του STARK 2004a, 345.

σκύλος έχει υπηρετήσει για πολλά χρόνια πιστά τον κύριό του, τότε αυτό είναι ένα ανάλογο της αξιομισθίας. Γι' αυτό θα πρέπει να το ανταμείψω και να κρατήσω τον σκύλο μέχρι το τέλος της ζωής του, όταν δεν θα μπορεί πια να υπηρετεί. Διότι μέσω αυτού προάγω το καθήκον μου απέναντι στην ανθρωπότητα (*Παραδόσεις*, 27:459).

Στη συνέχεια ο Καντ λέει ότι ο λόγος για τον οποίο το κακό που μπορεί να υποστεί ένα ζώο από την μη ορθή συμπεριφορά του ανθρώπου απέναντί του (για παράδειγμα, η θανάτωση ενός ζώου που έχει υπηρετήσει πιστά τον κύριό του) δεν συνιστά παραβίαση ενός καθήκοντος απέναντι στο ίδιο το ζώο, είναι ότι το ζώο δεν διαθέτει την ικανότητα του κρίνειν (*Παραδόσεις*, 27:459)· την ίδια στιγμή δε, συνιστά εμμέσως παραβίαση ενός καθήκοντος απέναντι στην ανθρωπότητα, διότι εξαλείφει το ευγενές και ανθρώπινο στοιχείο εντός μας, ενώ η βαναυσότητα που επιδεικνύεται απέναντι στα ζώα επιδρά στη σχέση μας με τους ανθρώπους, και γι' αυτό θα πρέπει να επιδεικνύουμε απέναντί τους καλοσύνη (*Παραδόσεις*, 27:459).

Οι εδώ αναφερόμενες διαφορές μας από τα ζώα, οι οποίες αναιρούν τη δυνατότητα άμεσων καθηκόντων απέναντί τους, είναι γνωστές στο πλαίσιο της καντιανής ηθικής: τα ζώα είναι μόνο μέσα ενώ ο άνθρωπος σκοπός (πβλ. *Πιθανή Αρχή*, 8:114· *Ανθρωπολογία*, 7:127), ενώ επίσης αυτά δεν διαθέτουν την ικανότητα κρίσης που εμείς διαθέτουμε. Εκείνο όμως που δεν είναι αναμενόμενο, είναι η επισήμανση ομοιοτήτων με τα ζώα, *τέτοιων που να έχουν ηθική σημασία για τη σχέση μας με αυτά*. Οι ομοιοτήτες μας με τα ζώα βλέπουμε να εκβάλλουν σε «αναλογίες» με αυτά, οι οποίες οδηγούν στην απαγόρευση της βαναυσότητας και στην προτροπή για εκδήλωση καλοσύνης απέναντί τους. Ο Καντ δεν είναι διαφωτιστικός εδώ σχετικά με το πώς κατανοεί την έννοια της αναλογίας, παρά αρκείται στην παρατήρηση ότι «οι πράξεις των ζώων πηγάζουν από την ίδια αρχή [principio], από την οποία πηγάζουν οι πράξεις των ανθρώπων, και αυτές των ζώων είναι ανάλογα [Analogia] των πράξεων των ανθρώπων» (*Παραδόσεις*, 27:459). Ποιο είναι όμως αυτό το principio; Παρόλο που η αναφορά σε «πράξεις» των ζώων εδώ ξενίζει κάπως, αν ανατρέξουμε και σε άλλα σημεία στο έργο του Καντ, θα δούμε ότι η αντίληψή του για τα ζώα είναι αντικαρτεσιανή.⁶ Στην *Κριτική της Κριτικής Δύναμης* εξηγεί ακριβώς μ' αυτόν τον τρόπο την έννοια της αναλογίας ανάμεσα στο ζώο και τον άνθρωπο:

Αναλογία [...] είναι η ταυτότητα της σχέσης μεταξύ λόγου και ακολουθιών (αιτιών και αποτελεσμάτων), εφ' όσον υπάρχει ασχέτως της ειδοποιού διαφοράς των πραγμάτων ή εκείνων των ιδιοτήτων καθ' εαυτές [...], οι οποίες περιέχουν την αρχή παρόμοιων συνεπειών. Έτσι, σχετικώς με τις έντεχνες πράξεις των ζώων σε σύγκριση με εκείνες του ανθρώπου, σκεπτόμαστε την

⁶ Για μια εμπεριστατωμένη παρουσίαση της αντίληψης του Καντ για το νοητικό στάτους των ζώων, βλ. FISHER 2017.

αρχή των αποτελεσμάτων των πρώτων, την οποία δεν γνωρίζουμε, βάσει της αρχής παρομοίων αποτελεσμάτων του ανθρώπου (δηλαδή του Λόγου), την οποία γνωρίζουμε ως «ανάλογον» [Analogon] του Λόγου, και με τούτο θέλουμε να δηλώσουμε συγχρόνως ότι η αρχή της έντεχνης ικανότητας των ζώων, που ονομάζεται ένστικτο, διαφέρει στην πραγματικότητα ουσιωδώς από τον Λόγο, και εν τούτοις έχει μια παρόμοια σχέση με το αποτέλεσμά της. [...] Από τον όμοιο τρόπο δράσης των ζώων (της οποίας δράση την αρχή δεν μπορούμε να αντιληφθούμε αμέσως), συγκρινόμενον με εκείνο του ανθρώπου (του οποίου έχουμε άμεση συνείδηση), μπορούμε να συμπεράνουμε τελείως ορθά κατ' αναλογίαν ότι και τα ζώα πράττουν σύμφωνα με παραστάσεις (ότι δεν είναι, όπως θέλει ο Descartes, μηχανές) και ότι ασχέτως της ειδοποιού διαφοράς τους, εν τούτοις ταυτίζονται κατά το γένος (ως ζωντανά όντα) με τον άνθρωπο. Η αρχή που δικαιολογεί να συμπεραίνουμε με τον τρόπο αυτόν έγκειται στην ταυτότητα [Einerleiheit] του λόγου με τον οποίο λογαριάζουμε στο ίδιο γένος τα ζώα σε σχέση με την αναφερόμενη δράση τους και τον άνθρωπο ως άνθρωπο, εφ' όσον τους συγκρίνομε εξωτερικά όσον αφορά στις πράξεις τους. Είναι η *par ratio* [ίδιος Λόγος]. (ΚΚΔ, 464 σημ.)

Με βάση αυτή την εξήγηση της έννοιας της αναλογίας,⁷ το *principio* στο οποίο βασίζεται η αναλογία στην οποία αναφέρεται ο Καντ στις *Παραδόσεις*, δεν αφορά προφανώς τον Λόγο ή το ένστικτο ως «αρχή των αποτελεσμάτων» των «έντεχνων πράξεων» ανθρώπου ή ζώου αντίστοιχα, αφού αυτά στις δύο περιπτώσεις είναι ριζικώς διαφορετικά μεταξύ τους, αλλά την ομοιότητα ή ταυτότητα της σχέσης μεταξύ λόγων ή αιτιών και ακολουθιών ή αποτελεσμάτων. Και πού εδράζεται, με τη σειρά της, αυτή η ομοιότητα ανάμεσα στο ζώο και τον άνθρωπο; Στο παραπάνω χωρίο της ΚΚΔ διαβάζουμε ότι ζώα και άνθρωπος «ταυτίζονται κατά το γένος (ως ζωντανά όντα)». Αυτό όμως θέλει κάποια συμπλήρωση, καθώς η έννοια και μόνο του έμβιου όντος δεν μας πληροφορεί επαρκώς σχετικά με εκείνα τα κοινά χαρακτηριστικά ανθρώπου και ζώου, που όχι μόνο εκβάλλουν εξωτερικά σε όμοιο τρόπο δράσης, αλλά και θεμελιώνουν αναλογίες με ηθική σημασία. Θα μπορούσε ίσως κανείς να σκεφτεί την κατοχή προαίρεσης (*Willkür*), η οποία κατά τον Καντ απαντά και στα ζώα. Ωστόσο, ο Καντ επανειλημμένα στο έργο του διαχωρίζει σαφώς τη «ζωική προαίρεση» (*tierische Willkür*) από την «ανθρώπινη προαίρεση» (*menschliche Willkür*), επισημαίνοντας ότι ενώ η πρώτη (*arbitrium brutum*) προσδιορίζεται παθολογικώς από κατ' αίσθηση κίνητρα, η δεύτερη προσδιορίζεται μέσω κινήτρων που παριστώνται μόνο από τον Λόγο, ανεξάρτητα από την αισθητικότητα, κι έτσι, σε αντίθεση με την πρώτη, είναι ελεύθερη (*arbitrium liberum*) (*Παραδόσεις*, 27:267· ΚΚΔ, B562, B830· ΜΗ, 6:213). Έτσι, η κατοχή προαίρεσης δεν εξηγεί

⁷ Στα *Προλεγόμενα* (4:357) ο Καντ εξηγεί ότι «αναλογία [...] δεν σημαίνει, όπως την εκλαμβάνουν συνήθως, μια ατελή ομοιότητα μεταξύ δύο πραγμάτων, παρά μια τέλεια ομοιότητα δύο σχέσεων ανάμεσα σε εντελώς ανόμοια πράγματα».

ακόμα το θεμέλιο των εδώ εξεταζόμενων αναλογιών. Αντιθέτως, γίνεται μάλλον ένας λόγος για να τονιστεί η διαφορά μεταξύ ανθρώπου και ζώου.

Για να βρούμε το θεμέλιο των αναλογιών, θα πρέπει να αναζητήσουμε περαιτέρω τις μεταξύ τους *ψυχολογικές-εμπειρικές και βιολογικές ομοιότητες* που συνιστούν τα χαρακτηριστικά της «κατά το γένος» ταύτισής τους. Για τον σκοπό αυτό, θα πρέπει να ανατρέξουμε κυρίως στη *Θρησκεία*⁸ και να εστιάσουμε σε βασικά σημεία της ηθικής ανθρωπολογίας του Καντ. Εκεί συναντάμε την «καταβολή για τη *ζωώδη φύση* του ανθρώπου ως *ζωντανού όντος*». Την καταβολή αυτή, λέει ο Καντ, «μπορεί κανείς να την υπαγάγει στον γενικό τίτλο της φυσικής και απλώς και μόνο *μηχανικής φιλαυτίας*, δηλ. μιας φιλαυτίας για την οποία δεν απαιτείται Λόγος», ενώ είναι τριπλή: «αποσκοπεί πρώτον στη συντήρηση του εαυτού μας· δεύτερον, στην αναπαραγωγή του είδους, μέσω της γενετήσιας ορμής, και στη συντήρηση εκείνου που παράγεται από την ανάμειξη των φύλων· και τρίτον, στην κοινότητα με άλλους ανθρώπους, δηλ. η ορμή για την κοινωμία» (*Θρησκεία*, 6:26). Η τριπλή αυτή καταβολή συμπεκνώνει συγχρόνως τις ομοιότητες ζώου και ανθρώπου, οι οποίες και οδηγούν στην ένταξη των δύο ειδών σε ένα κοινό γένος. Αλλά αυτό δεν μας λέει ακόμα κάτι για τον τρόπο με τον οποίο οφείλουμε να αντιμετωπίσουμε τα ζώα από ηθική άποψη, ειδικά αν λάβουμε υπόψη μας ότι ο άνθρωπος, διαφορετικά από το ζώο, έχει δύο ακόμα καταβολές, μία προς την ανθρώπινη φύση, η οποία ενέχει (τεχνικο-πρακτικό) Λόγο, και μία προς την προσωπικότητα, δυνάμει της οποίας ο άνθρωπος είναι ηθικό ον (*Θρησκεία*, 6:27 κ.ε.). Με δεδομένο ότι στην περίπτωση του ζώου αυτές οι καταβολές απουσιάζουν, τίθεται το ερώτημα για τον τρόπο με τον οποίο θα πρέπει να κατανοηθεί η θέση των *Παραδόσεων* περί αναλογιών. Υπό ποια έννοια, δηλαδή, οι ομοιότητες ανθρώπου και ζώου *πάνω στη βάση της πρώτης και μόνο καταβολής* (αυτής προς τη ζωώδη φύση) συνιστούν τον λόγο ή την αρχή εκείνη για την οποία τα ζώα είναι «ανάλογο της ανθρωπότητας», *έτσι ώστε αυτά να εμπλέκονται στα ηθικά μας καθήκοντα*; Η εξήγηση της αναλογίας, όπως την είδαμε παραπάνω στο χωρίο της ΚΚΔ, θα πρέπει να επεκταθεί και να συμπληρωθεί.

Πρώτα απ' όλα, θα πρέπει να σταθούμε στο γεγονός ότι η καταβολή προς τη ζωώδη φύση του ανθρώπου, όπως και οι δύο άλλες (η καταβολή για την ανθρώπινη φύση και για την προσωπικότητα), είναι ηθικώς «καλή». Ο Καντ τονίζει ότι «[ό]λες αυτές οι καταβολές στον άνθρωπο δεν είναι μονάχα (αρνητικώς) καλές (δεν αντιβαίνουν στον ηθικό νόμο), αλλά είναι επίσης και καταβολές για το αγαθό (προάγουν την εκπλήρωσή του)» (*Θρησκεία*, 6:28). Αφήνοντας κατά μέρος μια πληρέστερη εξήγηση του υπό ποια έννοια η καταβολή για τη ζωώδη φύση του ανθρώπου είναι *από ηθική άποψη καλή*,⁹

⁸ Τη σημασία της *Θρησκείας*, προκειμένου να δείξει ότι η καντιανή προσέγγιση της σχέσης μας με τα ζώα δεν είναι ούτε εσωτερικά μη συνεκτική ούτε αντιδραστική, αναδεικνύει ιδιαίτερα η VARDEN 2020.

⁹ Για μια τέτοια εξήγηση και αντίστοιχη ερμηνεία, βλ. SARGENTIS 2011.

θα αρκεστώ στην παρατήρηση ότι η εν λόγω καταβολή μπορεί να θεωρηθεί ηθικώς καλή μόνο εφόσον απαντά σε ένα ον που διαθέτει και τις δύο άλλες καταβολές, οι οποίες, σε αντίθεση με αυτήν, εμπεριέχουν Λόγο (τεχνικο-πρακτικό Λόγο η δεύτερη, καθαρό πρακτικό Λόγο η τρίτη [Θρησκεία, 6:28]). Το ηθικώς καλό προϋποθέτει μια συγκεκριμένη σύνδεση που να εκβάλλει σε μια τάξη ανάμεσα στις καταβολές του έλλογου όντος, με δεδομένο ότι οι καταβολές ενός όντος εν γένει κατανοούνται όχι μεμονωμένες, αλλά μόνο στη μεταξύ τους σύνδεση και οργάνωση: «Με τις καταβολές ενός όντος εννοούμε τόσο τα συστατικά μέρη που απαιτούνται για το ον αυτό, όσο και τις μορφές σύνδεσής τους, ώστε να είναι ένα τέτοιο ον» (Θρησκεία, 6:28 [η έμφαση έχει προστεθεί – Κ.Σ.]). Έτσι, μόνο σε ένα έλλογο ον και μόνο στη σχέση της με τις άλλες καταβολές του ελλόγου όντος –όχι από μόνη της– μπορεί η ζωώδης φύση να διαδραματίσει κάποιον ρόλο ως προς την ηθικότητα.

Παρόλα αυτά, τα «ζωντανά ή άλογα όντα» (Παραδόσεις, 27:413· πβλ. ΜΗ, 443) έχουν κοινή με εμάς μια καταβολή που είναι συγκροτητική της ταυτότητας μας ως είδους. Έτσι, επειδή η καταβολή αυτή στη δική μας περίπτωση μέσα από τις διάφορες μορφές σύνδεσής της με τις δύο άλλες καταβολές συμβάλλει στην ιδιαίτερη συγκρότησή μας ως ελλόγων και συγχρόνως ηθικών όντων, μπορεί και για τα ζώα να θεωρηθεί –αυτό το «θεωρηθεί» το εξηγώ αμέσως παρακάτω– ότι η καταβολή αυτή έχει ηθική σημασία και ότι, έτσι, από ηθική άποψη τα ζώα παρουσιάζουν αναλογίες με την ανθρώπινη φύση.

Τι σημαίνει αυτό το «μπορεί να θεωρηθεί»; Σημαίνει ότι οι ομοιότητες ζώων και ανθρώπου στο πλαίσιο αυτών των αναλογιών μάς κάνουν συχνά να θεωρούμε/αντιλαμβανόμαστε τις «πράξεις» των ζώων ως υποκείμενες στην ίδια ηθική αρχή την οποία ακολουθούν οι δικές μας πράξεις, παρόλο που τα ζώα δεν μπορούν να υιοθετήσουν μια τέτοια αρχή.¹⁰ Και αυτό συμβαίνει τόσο όταν παρατηρούμε τη συμπεριφορά των ζώων μεταξύ τους (βλ. Παραδόσεις, 27:459) όσο και όταν παρατηρούμε τη σχέση τους με εμάς. Επιπλέον, οι αναλογίες αυτές, πέρα από το ότι –ή ακριβώς επειδή– παραπέμπουν (όσον αφορά τον τρόπο θεώρησής μας) σε μια κοινή ηθική αρχή, εμπλέκουν στην εκ μέρους μας αντιμετώπιση των ζώων ηθικά συναισθήματα όπως η αγάπη και η συμπάθεια, τα οποία έχουν ιδιαίτερη θέση στην καντιανή θεωρία της αρετής (βλ. ΜΗ, 6:402, 449 κ.ε., 456 κ.ε.). Πάνω στη βάση των εν λόγω αναλογιών, τέτοια συναισθήματα είναι συχνά ‘τυφλά’ απέναντι στη διαφορά ανθρώπου και ζώου. Και ακριβώς αυτά τα ηθικά συναισθήματα είναι που αποδυναμώνονται με τη βίαιη συμπεριφορά μας απέναντι στα ζώα.

¹⁰ Αυτή η διάσταση της ομοιότητας ή διαφοράς ανθρώπου και ζώου μπορεί με τον τρόπο της να εξηγήσει τη διάκριση ανάμεσα σε ένα ηθικό υποκείμενο (agent) και έναν δέκτη (recipient) υποχρεώσεων, υπό την έννοια ότι τα ζώα είναι δέκτες αλλά όχι υποκείμενα. Για τη διάκριση αυτή, καθώς και για τη θέση (ενάντια στον Singer) ότι ακριβώς γι’ αυτό η εξίσωση όλων των ζώων (συγκαταλεγμένου του ανθρώπου) μεταξύ τους και η συμπερίληψή τους σε μια ενιαία ηθική κοινότητα είναι αυθαίρετη, βλ. ΣΤΑΜΑΤΗΣ 2013, ιδίως 198.

Αυτός ο τρόπος θεώρησης είναι, λοιπόν, που εμπλέκει τα ζώα στα καθήκοντά μας απέναντι στην ανθρωπότητα. Επειδή όμως, από την άλλη πλευρά, πρόκειται για σχέση αναλογίας, η οποία ως *τέτοια*, όπως είδαμε παραπάνω στο χωρίο από την ΚΚΔ, δεν αφορά μια σχέση *ταυτότητας σε επίπεδο αρχών*, κάτι που θα αναιρούσε την ειδοποιό διαφορά ανάμεσα στον άνθρωπο και το ζώο, τα καθήκοντά μας που εμπλέκουν τα ζώα, και από τα οποία αυτά 'επωφελούνται', δεν απευθύνονται σ' αυτά τα ίδια. Νομίζω ότι η θέση περί έμμεσων καθηκόντων βρίσκει μ' αυτόν τον τρόπο την εξήγησή της. Αν οι αναλογίες ανάμεσα στα ζώα και τον άνθρωπο, στις οποίες αναφέρεται ο Καντ στις *Παραδόσεις*, εκληφθούν ως ηθικώς 'αχρωμάτιστες', τότε δεν μπορεί σε καμία περίπτωση (ούτε άμεσα ούτε έμμεσα) να δικαιολογηθεί η εμπλοκή των ζώων στα ηθικά μας καθήκοντα. Αν όμως, όπως προσπάθησα παραπάνω να κάνω, δείχτει ο τρόπος με τον οποίο, ως *αναλογίες και μόνο*, έχουν κάποια ηθική σημασία, τότε τεκμαίρεται και η έμμεση εμπλοκή των ζώων στα καθήκοντά μας «απέναντι στην ανθρωπότητα». Στο σημείο αυτό θα επανέλθω λίγο παρακάτω, αφού πρώτα δούμε τον τρόπο με τον οποίο ο Καντ πραγματεύεται το ζήτημα στη *Μεταφυσική των Ηθών*.

II

Με δεδομένη την ιδιαιτερότητα των *Παραδόσεων* σε σχέση με το υπόλοιπο έργο του Καντ,¹¹ θα λέγαμε ότι η *Μεταφυσική των Ηθών* αποτελεί την κύρια πηγή για τις απόψεις του για τα καθήκοντά μας αναφορικά με τα ζώα. Στην §17 της ΜΗ διαβάζουμε:

Όσον αφορά το ζωντανό αλλά άλογο μέρος της Δημιουργίας, η βίαιη και συνάμα ειδεχθής μεταχείριση των ζώων αντίκειται πολύ βαθύτερα στο καθήκον του ανθρώπου προς τον εαυτό του, επειδή έτσι στομώνει στον άνθρωπο η συμπόνια¹² για τα παθήματά τους και με τον τρόπο αυτόν εξασθενεί και σιγά σιγά εξαλείφεται μια φυσική καταβολή που ευνοεί την ηθικότητα στις σχέσεις με τους άλλους ανθρώπους. Μολαταύτα αποτελεί δικαίωμα του ανθρώπου η ακαριαία σφαγή των ζώων (που γίνεται χωρίς βασανισμό) είτε και η εργασία τους, αρκεί να μην ξεπερνά τις δυνάμεις τους (σαν αυτή που άλλωστε υποχρεώνονται να ανέχονται και οι άνθρωποι)· αντιθέτως πρέπει να αποκηρύσσονται με βδελυγμία

¹¹ Βλ. υποσημ. 1 στην παρούσα εργασία.

¹² Ο γερμανικός όρος είναι «*Mitgefühl*». Ορθά, κατά τη γνώμη μου, ο μεταφραστής αποδίδει εδώ τον όρο αυτό ως «συμπόνια», καθώς στη συνέχεια στο κείμενο ακολουθεί αυτό το «για τα παθήματά τους» (*Mitgefühl an ihrem Leiden*). Ωστόσο, το «*Mitgefühl*» αργότερα (ΜΗ, 6:456) το αποδίδει, πάλι ορθά κατά τη γνώμη μου, ως «συμπάθεια», ενώ τον εναλλακτικό όρο που χρησιμοποιεί εκεί ο Καντ «*teilnehmende Empfindung*» τον αποδίδει ως «αίσθημα της συμπάθειας». Συμφωνώντας με τον συγκεκριμένο τρόπο απόδοσης των όρων αυτών, για την απόδοση του «*Mitgefühl*» στην παρούσα εργασία χρησιμοποιώ εναλλακτικά μεταξύ τους, ανάλογα με τα συμφραζόμενα, τους όρους «συμπόνια» και «συμπάθεια».

τα βασανιστικά φυσικά πειράματα που γίνονται απλώς χάριν της ψιλής θεωρίας, εάν ο σκοπός ήταν δυνατόν να επιτευχθεί και χωρίς αυτά. – Ακόμη και η ευγνωμοσύνη για υπηρεσίες που προσέφερε επί μεγάλο χρονικό διάστημα ένα γέρικο άλογο ή σκυλί (σαν να ήταν οικότροφοι), αποτελεί *εμμέσως* καθήκον του ανθρώπου, δηλαδή *όσον αφορά* στα ζώα αυτά, θεωρούμενο όμως *άμεσα* δεν αποτελεί πάντοτε παρά μόνο καθήκον του ανθρώπου προς τον εαυτό του. (ΜΗ, 6:443)

Εδώ βλέπουμε να επαναλαμβάνεται η θέση περί έμμεσων καθηκόντων αναφορικά με τα ζώα. Μια –όχι ουσιαστική– διαφορά σε σχέση με τις *Παραδόσεις*, είναι η αναφορά στη συμπόνια για τα παθήματα των ζώων, η οποία στομώνει με τη βάνουση μεταχείριση των ζώων. Στις *Παραδόσεις* έχουμε στη θέση της αναφορά στο ευγενές και ανθρώπινο στοιχείο στον άνθρωπο, ενώ η αναφορά στην επίδραση που έχει η βάνουση αντιμετώπιση των ζώων τόσο στον ίδιο τον πράττοντα όσο και στην αλληλεπίδρασή του με άλλους ανθρώπους¹³ είναι ίδια και στις δύο περιπτώσεις. Σε γενικές γραμμές, και ως προς την ουσία του πράγματος, οι θέσεις του Καντ περί έμμεσων καθηκόντων είναι κοινές και στα δύο έργα.¹⁴ Αυτό με το οποίο εμπλουτίζει όμως η *Μεταφυσική των Ηθών* τη θέση περί έμμεσων καθηκόντων, είναι ο ιδιαίτερος τρόπος με τον οποίο εκεί ταξινομεί ο Καντ τα καθήκοντά μας αναφορικά με τα ζώα.

Τα καθήκοντα αυτά απαντούν σε μια υποενότητα που ο Καντ χαρακτηρίζει «Παρέκβαση» και η οποία τιτλοφορείται «Περί της *αμφισημίας* των ηθικών διασκεπτικών εννοιών: ώστε να θεωρείται εκείνο που είναι καθήκον του ανθρώπου προς τον εαυτό του ως καθήκον προς τους άλλους» (ΜΗ, 6:442). Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι παρά την εντύπωση που δίνεται από τη διατύπωση αυτή, οι «άλλοι» εδώ δεν είναι οι άλλοι άνθρωποι, αλλά «άλλα όντα» (πέρα από τον άνθρωπο). Στην § 16 που ακολουθεί, μοιάζει ο Καντ να εννοεί ότι καθήκοντα εν γένει μπορούμε να έχουμε μόνο προς τον άνθρωπο, *είτε πρόκειται για τον εαυτό μας είτε για άλλους ανθρώπους*, αλλά λόγω παρανόησης κάποιες φορές νομίζουμε ότι τα καθήκοντά μας απευθύνονται σε άλλα όντα. Οι *πραγματικές* περιπτώσεις, τώρα, αυτής της παρανόησης τις οποίες εντοπίζει ο Καντ, αφορούν τελικά *μόνο καθήκοντα προς τον εαυτό μας (και όχι και προς άλλους ανθρώπους)*, τα οποία εσφαλμένα εκλαμβάνονται

¹³ Η καθαρά ηθική και μη εμπειρική (όπως θα δούμε παρακάτω) θεμελίωση της απαγόρευσης της βαναυσότητας προς τα ζώα μπορεί να συμπυκνωθεί στην πρόταση ότι η βίαιη και βάνουση συμπεριφορά μας απέναντι στα ζώα συνιστά προσβολή προς την αξιοπρέπεια της έλλογης φύσης μας (πβλ. ΤΣΙΝΟΡΕΜΑ 2013, 393 κ.ε.) – και εδώ η έλλογη φύση μπορεί να αφορά τόσο τον ίδιο τον πράττοντα όσο και τους άλλους ανθρώπους.

¹⁴ Περαιτέρω σχολιασμός βασικών παραδοχών περί του πρακτέου αναφορικά με τα ζώα, κοινών και στα δύο έργα, όπως και της ιδιότητας του πόνου ως ηθικά σημαντικού κριτηρίου, θα ήταν μεν ιδιαίτερα σημαντικός για τη σχέση του Καντ με την ηθική των ζώων, θα μας πήγαινε όμως πέρα από τη στόχευση της παρούσας εργασίας. Για μια εμπειριστατωμένη εκδοχή ενός τέτοιου σχολιασμού βλ. ΣΤΑΜΑΤΗΣ 2013, 185-96.

ως καθήκοντα προς άλλα όντα, και τα οποία κατονομάζει: απρόσωπα ή μη ανθρώπινα όντα (μέταλλα, φυτά, ζώα), και προσωπικά αλλά υπεράνθρωπα όντα (άγγελοι, Θεός) (ΜΗ, 6:442). Ο λόγος αυτής της παρανόησης και του σφάλματος είναι η αναφερθείσα αμφισημία των ηθικών διασκεπτικών¹⁵ εννοιών. Με τον όρο «αμφισημία» ο Καντ εννοεί τη σύγχυση που προκύπτει αναφορικά με τη *μορφή* ενός καθήκοντός μας, όχι όμως και με το περιεχόμενό του.¹⁶ Έτσι, στην περίπτωση ειδικά των ζώων, ενώ ορθά κατανοούμε ως καθήκον μας την αντιμετώπιση των ζώων με συμπόνια και καλοσύνη, την ίδια στιγμή σφάλουμε ως προς το σε ποιον απευθύνεται το καθήκον αυτό. Το ενδιαφέρον εδώ είναι ότι ακόμα κι αν καταλάβουμε (όπως άλλωστε μας καλεί ο Καντ να κάνουμε) ότι απευθύνεται στον εαυτό μας και όχι στα ίδια τα ζώα, θα εξακολουθεί το καθήκον αυτό να μας εμφανίζεται ως απευθυνόμενο σ' αυτά. Είναι, ας πούμε, όπως μια οπτική ψευδαίσθηση, η οποία συνεχίζει να μας προκαλεί σύγχυση ακόμα κι όταν έχουμε καταλάβει ότι πρόκειται για τέτοια. Η συνειδητοποίηση της σύγχυσης αυτής στην περίπτωση των καθηκόντων μας που εμπλέκουν τα ζώα αποτελεί μεν προϊόν φιλοσοφικού αναστοχασμού, είναι όμως ήδη παρούσα στον κοινό νου, είναι δηλαδή μια συνειδητοποίηση πρώτου επιπέδου. Διότι, ακόμα και προτού ο φιλοσοφικός αναστοχασμός αποκαλύψει ότι τα καθήκοντα αυτά στην πραγματικότητα απευθύνονται στον εαυτό μας, τελούμε σε μια κατάσταση κατά την οποία δεν είμαστε βέβαιοι για το στάτους των καθηκόντων μας στη σχέση μας με τα ζώα. Η αμφισημία είναι 'εμπεδωμένη' στον τρόπο με τον οποίο στην καθημερινή μας ζωή αναφερόμαστε στη σχέση αυτή. Η καθημερινή μας ομιλία αποκαλύπτει το γεγονός ότι δεν είμαστε σίγουροι για το πώς πρέπει να κατανοήσουμε τα καθήκοντά μας που εμπλέκουν τα ζώα: ως καθήκοντα απέναντι σε αυτά ή ως καθήκοντα αναφορικά με αυτά. Ήδη η αμφισημία αφορά *αυτή* τη διάκριση και όχι ακόμα τη διάκριση ανάμεσα στα ζώα και τον εαυτό μας. Έτσι, όταν πολλές φορές μιλάμε για καθήκοντα προς τα (απέναντι στα) ζώα, καταλαβαίνουμε

¹⁵ Ο όρος «διασκεπτικές έννοιες» είναι απόδοση του όρου «Reflexionsbegriffe». Η έννοια της Reflexion στο συγκεκριμένο πλαίσιο δεν είναι σαφής, ωστόσο θα μπορούσαμε να πούμε ότι δηλώνει τη διαδικασία *προσδιορισμού της πηγής* των καθηκόντων μας που εμπλέκουν τα ζώα, καθώς στα καθήκοντα αυτά υπάρχει η τάση να συγχέει κανείς το αντικείμενό τους με την πηγή τους (με το *ον* εκείνο το οποίο μας υποχρεώνει και προς το οποίο έχουμε τα καθήκοντα αυτά).

¹⁶ Οι BROADIE & PYBUS 1974, 379, θεωρούν ότι ο Καντ εδώ χρησιμοποιεί τον όρο «αμφισημία» (Amphibolie) με τον τρόπο που τον χρησιμοποιεί και στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, όταν λέει ότι η «υπερβατολογική αμφισημία» συνιστά «μια σύγχυση του αντικειμένου του καθαρού νου με το φαινόμενο» (ΚΚΛ, Β326). Ωστόσο, εκεί ο Καντ μιλά ακριβώς για «υπερβατολογική» αμφισημία, κάτι που δεν κάνει στη ΜΗ. Και στις δύο περιπτώσεις, πάντως, μιλά για αμφισημία των διασκεπτικών εννοιών ή εννοιών του στοχασμού (Amphibolie der Reflexionsbegriffe). Ενώ όμως η *υπερβατολογική* αμφισημία της ΚΚΛ παραπέμπει στη διάκριση ανάμεσα σε δύο γνωστικές δυνάμεις, τον καθαρό νου και την αισθητικότητα, καθώς και στα αντικείμενά τους, στη ΜΗ η αμφισημία αφορά τις *ηθικές* διασκεπτικές έννοιες. Όπως παρατηρεί ο MÜLLER 2022, 61, μπορούμε να δούμε τις δύο περιπτώσεις αμφισημίας ως δύο διαφορετικά είδη που υπάγονται σε μια γενικότερη έννοια αμφισημίας.

μεν τι εννοεί αυτός που το λέει, αλλά την ίδια στιγμή επίσης σκεφτόμαστε ότι είναι κάπως παράξενο να μιλάμε με όρους καθηκόντων απέναντι στα ίδια τα ζώα (χωρίς, πάντως, να φανταζόμαστε ότι μπορεί να πρόκειται για καθήκοντα προς τον εαυτό μας). Παρόλα αυτά εξακολουθούμε να μιλάμε με αυτούς τους όρους. Και εξακολουθούμε να το κάνουμε ακόμα και όταν μέσα από τη φιλοσοφική ανάλυση συνειδητοποιήσουμε τελικά ότι τα καθήκοντα αυτά απευθύνονται στον εαυτό μας. Γιατί γίνεται αυτό;

Νομίζω ότι εδώ ακριβώς εντοπίζεται η σημασία των αναλογιών ανάμεσα στα ζώα και την ανθρώπινη φύση, που εξετάσαμε παραπάνω. Θεωρώ ότι η θέση περί αμφισημίας στη ΜΗ είναι το 'ανάλογο' της θέσης περί αναλογιών των *Παραδόσεων*. Και ως προς το περιεχόμενο, η μία θέση συμπληρώνει την άλλη, καθώς, όπως προσπάθησα να δείξω νωρίτερα, η ηθική σημασία που έχει στην περίπτωση του ανθρώπου η καταβολή προς τη ζωώδη φύση οδηγεί στον ηθικό 'χρωματισμό' των αναλογιών μεταξύ ζώων και ανθρώπου, κάτι που στη ΜΗ υποδηλώνεται και εμπεριέχεται στη θέση περί αμφισημίας. Εδώ έχει ενδιαφέρον, εκτιμώ, η ακόλουθη παρατήρηση: Ενώ για την αμφισημία είναι σαφές ότι ο Καντ τής αποδίδει αρνητικό πρόσημο, καθώς πρόκειται για μια σύγχυση, μια παρανόηση ή ένα σφάλμα, το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση της αναλογίας, παρόλο που δίνεται ίσως η εντύπωση ότι ο αναλογικός τρόπος σκέψης στην περίπτωση των ζώων έχει μια θετική λειτουργία. Στην πραγματικότητα, όμως, η αναλογία δηλώνει έναν κατώτερο τρόπο συμπερασμού που τη φέρνει στο ίδιο επίπεδο με την επαγωγή.¹⁷ Μ' αυτόν τον τρόπο, η αναλογία, ευρισκόμενη στη βάση της αμφισημίας, εξηγεί τον λόγο για τον οποίο στην περίπτωση των καθηκόντων που εμπλέκουν τα ζώα περιπίπτουμε σε σύγχυση και παρανόηση. Συμπερασματικά, οι αναλογίες μεταξύ ζώων και ανθρώπου οδηγούν στην αμφισημία των ηθικών διασκεπτικών εννοιών, το να θεωρούμε δηλαδή τα έμμεσα καθήκοντά μας αναφορικά με τα ζώα ως άμεσα καθήκοντα προς αυτά, τη στιγμή που πρόκειται για άμεσα καθήκοντα απέναντι στον εαυτό μας.¹⁸

III

Υπό ποια έννοια, όμως, τα καθήκοντα αυτά είναι καθήκοντα *προς τον εαυτό μας*; Η θέση του Καντ είναι ότι έχουμε ένα καθήκον προς τον εαυτό μας να καλλιεργούμε την ικανότητά μας για συμπόνια, διότι η συμπόνια για τους άλλους καθιστά ευκολότερη την εκπλήρωση των *δικών μας* καθηκόντων απέ-

¹⁷ Στα *Προλεγόμενα* (4:369) ο Καντ λέει ότι «[μ]όνο μέσα στην εμπειρική Φυσική μπορούν να είναι ανεκτές οι εικασίες (μέσω της επαγωγής και της αναλογίας)».

¹⁸ Στις *Παραδόσεις* δεν γίνεται αναφορά στον εαυτό μας, αλλά τα καθήκοντα αυτά άλλοτε χαρακτηρίζονται ως καθήκοντα «προς την ανθρωπότητα» (27:459) και άλλοτε «προς άλλους ανθρώπους» (27:413). Προφανώς το δεύτερο (προς άλλους ανθρώπους) είναι λανθασμένο με βάση τις θέσεις του Καντ στη ΜΗ, ενώ το πρώτο (η ανθρωπότητα) μπορεί να σταθεί, καθώς ο Καντ, στη ΘΜΗ για παράδειγμα, μιλάει για την «ανθρωπότητα τόσο στο πρόσωπό [μας] όσο και στο πρόσωπο κάθε άλλου ανθρώπου» (4:429).

ναντί τους (ΜΗ, 6:443). Η διάκριση των καθηκόντων σε καθήκοντα προς τον εαυτό μας και καθήκοντα προς τους άλλους, μαζί με τη διάκριση ανάμεσα σε τέλεια και ατελή καθήκοντα (ΜΗ, 6:240, 413, 421 κ.ε.· πβλ. ΘΜΗ, 4:421.), αποτελεί μια από τις κεντρικές διακρίσεις της ταξινόμησης των καθηκόντων στη *Θεωρία της αρετής* της ΜΗ. Ειδικά η διάκριση ανάμεσα σε καθήκοντα προς τον εαυτό μας και προς τους άλλους αναδεικνύει τη σημασία της ιδιότητας των καθηκόντων μας να κατευθύνονται προς κάποιον. Η ιδιότητα αυτή των καθηκόντων, η ‘κατευθυντικότητα’,¹⁹ συνιστά κατ’ ουσίαν την ιδιότητα ή ικανότητά τους να υπαγορεύουν σκοπούς. Με βάση αυτή την ιδιότητά τους, η διάκριση σε καθήκοντα προς τον εαυτό μας και προς τους άλλους δείχνει ότι τα καθήκοντα αυτά υπαγορεύουν διαφορετικούς σκοπούς, τους οποίους ο Καντ ονομάζει «σκοπούς που είναι συγχρόνως καθήκοντα» (ΜΗ, 6:381 κ.ε.). Τα καθήκοντα προς τον εαυτό μας υπάγονται στον σκοπό-καθήκον να προάγουμε την ατομική μας τελειότητα, ενώ τα καθήκοντα προς τους άλλους υπάγονται στον σκοπό-καθήκον να προάγουμε την ευδαιμονία των άλλων (ΜΗ, 6:391 κ.ε., 386 κ.ε., πβλ. 441). Όσον αφορά ειδικά τα καθήκοντα προς τον εαυτό μας, αυτά απαιτούν την προαγωγή της ατομικής μας τελειότητας, με την έννοια όχι μόνο της ηθικής αγαθότητας, αλλά και του να κάνουμε ό,τι μπορούμε για να διατηρούμαστε σε καλή ηθική ‘φόρμα’, ώστε να είμαστε σε θέση να τηρούμε τα καθήκοντά μας. Με αυτήν ακριβώς την έννοια, η καλλιέργεια της ικανότητας για συμπόνια εντάσσεται στο καθήκον προαγωγής της ατομικής μας τελειότητας. Έτσι, ακόμα κι αν από τη δική μας συμπόνια επωφελούνται άλλοι, η καλλιέργεια της συμπόνιας συνιστά καθήκον προς τον εαυτό μας.

Είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι το επιχείρημα του Καντ για την καλλιέργεια της συμπόνιας δεν βασίζεται στην εμπειρική-ψυχολογική παρατήρηση ότι η βαναυσότητα στη συμπεριφορά μας προς τα ζώα οδηγεί στη

¹⁹ Πάνω σε μια ιδιαίτερη ερμηνεία της «κατευθυντικότητας» (directionality) των καθηκόντων ως αφορώσας το περιεχόμενο των καθηκόντων και όχι έναν αμοιβαίο ή διαπροσωπικό εξαναγκασμό υπό έναν κοινό ηθικό νόμο, βασίζει ο MÜLLER 2022, ιδίως κεφ. 5, 127-151, τη θέση του που ονομάζει «Καντιανισμό για τα ζώα». Σύμφωνα με τη θέση αυτή, η κανονιστική βάση των ηθικών καθηκόντων τίθεται αποκλειστικά και μόνο στην αυτονομία του ηθικού δρώντος (και όχι και σε κάποια υποτιθέμενη συμμετοχή άλλου προσώπου στο πλαίσιο ενός αμοιβαίου εξαναγκασμού), κάτι που επιτρέπει τη συμπερίληψη των ζώων στην ηθική χωρίς να αλλοιωθούν ή εγκαταλειφθούν κεντρικά χαρακτηριστικά του καντιανού συστήματος. Παρά το πολύ αξιολογικό αυτής της προσπάθειας, θεωρώ ότι η απάλειψη κάθε ‘δευτερο-πρόσωπου’ στοιχείου από την ηθική του Καντ και ο περιορισμός της έννοιας της αυτονομίας σε μια ‘πρωτο-πρόσωπη’ προοπτική δεν μπορούν να συμβαδίζουν με έννοιες όπως αυτή του «βασιλείου των σκοπών», για το οποίο ο Καντ λέει ότι αποτελεί τη «συστηματική ένωση διαφόρων ελλόγων όντων μέσω κοινών νόμων» (ΘΜΗ, 6:433). Για παρόμοιους λόγους δεν με βρίσκουν γενικότερα σύμφωνο προσπάθειες να αναρριχθεί η ‘διαπροσωπικότητα’ ως συγκροτητικό στοιχείο της ηθικής υποχρέωσης. Εκτιμώ ότι κάτι τέτοιο προϋποθέτει, για παράδειγμα, σιωπηρά η ΚΟΥΝΤΑΚΗ (2019, 224-229, πβλ. 156 κ.ε.), όταν επικαλούμενη τα αρεταϊκά στοιχεία της καντιανής ηθικής επιχειρεί να εστιάσει στα χαρακτηριστικά του ηθικού δρώντος παραμερίζοντας τη σημασία του ηθικού αποδέκτη.

βαναυσότητα στη συμπεριφορά μας προς τους ανθρώπους. Δεν αφορά, δηλαδή, τις *ψυχολογικές συνέπειες* που έχει για τους ανθρώπους (τόσο για τον ίδιο τον πράττοντα όσο και για τους άλλους ανθρώπους με τους οποίους αυτός αλληλεπιδρά) η βιαιότητα και η βαναυσότητα απέναντι στα ζώα, όπως συχνά εκλαμβάνουν την καντιανή θέση οι φιλόσοφοι της ηθικής των ζώων.²⁰ Παρόλο που ο Καντ χρησιμοποιεί εύλογες εμπειρικές υποθέσεις σχετικά με τις μακροπρόθεσμες συνέπειες που έχει για τους ανθρώπους η κακομεταχείριση των ζώων, η εναντίωση στα καθήκοντα προς τον εαυτό μας, στην οποία αυτή οδηγεί, δεν βασίζεται σε εμπειρικά-ψυχολογικά δεδομένα, τα οποία ως τέτοια υπόκεινται στην τυχαιότητα και την ενδεχομενικότητα. Αντιθέτως, βασίζεται στη σημασία που έχει η καλή αντιμετώπιση των ζώων για την ηθική μας τελειότητα,²¹ καθώς και στην ιδιότητα των ζώων (λόγω των ως άνω αναφερθεισών αναλογιών) να είναι 'κατάλληλα' αντικείμενα ηθικών συναισθημάτων, όπως η αγάπη και η συμπάθεια.²²

IV

Εκτός από την αγάπη και τη συμπάθεια, ο Καντ αναγνωρίζει και ένα άλλο συναίσθημα που παίζει σημαντικό ρόλο στα καθήκοντά μας αναφορικά με τα ζώα, την ευγνωμοσύνη (*Dankbarkeit*). Στο χωρίο από τη ΜΗ (6:443) είδαμε τον Καντ στο πλαίσιο των έμμεσων καθηκόντων μας αναφορικά με τα ζώα να αναφέρεται και στην ευγνωμοσύνη απέναντί τους, η οποία ακριβώς συνιστά ένα τέτοιο έμμεσο καθήκον μας και την οποία οφείλουμε να καλλιεργούμε όπως και τη συμπόνια. Η εμπλοκή της ευγνωμοσύνης εδώ ως ενός έμμεσου καθήκοντος, μοιάζει προβληματική, καθώς ο Καντ ορίζει την ευγνωμοσύνη ως «το *σέβας* [*Verehrung*] προς ένα πρόσωπο λόγω μιας ευεργεσίας που μας έχει προσφέρει»· ενώ αμέσως διευκρινίζει ότι «[τ]ο συναίσθημα που συνδέεται με την κρίση αυτή είναι ο σεβασμός [*Achtung*] προς τον ευεργέτη (ο οποίος υποχρεώνει τον ευεργετούμενο), ενώ αντιθέτως ο πρώτος θεωρείται ότι δεν συνδέεται με τον αποδέκτη παρά μόνο με την αγάπη» (ΜΗ, 6:454). Είναι δύσκολο να σκεφτεί κανείς πώς ακριβώς μπορεί να εφαρμοστεί αυτό στη σχέση μας με τα ζώα, ειδικά τη στιγμή που κατά τον Καντ τα ζώα δεν είναι «πρόσωπα» και δεν μπορούμε απέναντί τους να έχουμε «σεβασμό». Στον βαθμό όμως που έχουμε να κάνουμε με ένα έμμεσο καθήκον αναφορικά με τα ζώα, ο σεβασμός

²⁰ Ανάμεσα σ' αυτούς τόσο ο REGAN 1983, 179, 182 όσο και ο SINGER 2002, 244, ο οποίος πάνω σ' αυτή τη βάση προσάπτει στον Καντ (όπως και στον Ακινάτη) ειδισμό. Αυτό βεβαίως θα ήταν πράγματι μια ειδικτική θέση, μόνο που δεν αποτελεί μέρος της επιχειρηματολογίας του Καντ. Μπορεί μεν στις *Παραδόσεις* να τη διατυπώνει, καθαρά μάλιστα (*Παραδόσεις*, 27:459), δεν *βασίζεται* όμως σ' αυτήν.

²¹ Για τη θέση αυτή, και μάλιστα με αναφορά στο ατελές καθήκον προς τον εαυτό μας για εξύψωση της ηθικής μας τελειότητας, όπως το εκθέτει ο Καντ στις §§ 21 και 22 της ΜΗ (6:446 κ.ε.), βλ. ΚΟΥΚΟΥΖΕΛΙΣ 2015.

²² Για τη σημασία των ηθικών συναισθημάτων στο εν λόγω πλαίσιο, βλ. ΚΑΙΝ 2010, 224, 226· DENIS 2000, 406 κ.ε.

που απευθύνεται σε πρόσωπα *καλλιεργείται όταν επιδεικνύεται απέναντι στα οικόσιτα ζώα*, τα οποία λόγω των γνωστών μας αναλογιών και της αμφισημίας των διασκεπτικών μας εννοιών εμφανίζονται ως ‘κατάλληλα’ αντικείμενα όχι μόνο της συμπόνιας για τα παθήματά τους, αλλά και της ευγνωμοσύνης για τις υπηρεσίες τους και την αφοσίωσή τους. Ακριβώς εδώ, τώρα, θα μπορούσε κανείς να πει ότι ο Καντ συνεισφέρει με θετικό τρόπο στην ηθική των ζώων, και ότι παρά το ‘έμμεσον’ των καθηκόντων μας, ο ειδικός του Καντ τελικά δεν είναι και τόσο κακός.²³

Ωστόσο, μάλλον δεν θα πρέπει να βιαστούμε να βγάλουμε ένα τέτοιο συμπέρασμα. Στο σημείο που ο Καντ λέει ότι πρέπει να δείχνουμε ευγνωμοσύνη «για υπηρεσίες που προσέφερε επί μεγάλο χρονικό διάστημα ένα γέρικο άλογο ή σκυλί», συμπληρώνει σε παρένθεση: «σαν να ήταν οικότροφοι [Hausgenossen]» (ΜΗ, 6:443). Σε αντίθεση με ερμηνείες που βλέπουν κάτι θετικό σ’ αυτόν τον χαρακτηρισμό,²⁴ έχει επισημανθεί ότι ο όρος «Hausgenosse», παρόλο που κυριολεκτικά σημαίνει «οικότροφος» ή «μέλος του σπιτιού/νοικοκυριού», στην εποχή του Καντ δήλωνε την κατώτερη τάξη των εργατών γης, οι οποίοι δεν είχαν δικό τους σπίτι, γη ή ζώα, και που ρητά αποκλείονταν από τη χρήση της κοινής γης της κοινότητας.²⁵ Με όρους της καντιανής φιλοσοφίας του δικαίου, θα λέγαμε ότι αυτοί οι άνθρωποι στερούνταν «αυτοτέλειες» (Selbstständigkeit), δηλαδή της ιδιότητας του πολίτη ή του συννομοθέτη, έτσι ώστε ως μέλη της κοινότητας ήταν μάλλον «προστατευόμενοι σύντροφοι» (Schutzgenossen) παρά ισότιμοι πολίτες (*Απόφθεγμα*, 8:294· πβλ. ΜΗ 6:314 κ.ε.). Γι’ αυτό, όταν ο Καντ συγκρίνει τα οικόσιτα ζώα με τους οικότροφους ως προς την ιδιότητά τους να είναι ‘κατάλληλα’ αντικείμενα ευγνωμοσύνης, αυτό που πραγματικά συμβαίνει δεν είναι ότι αναβιβάζει το ηθικό στάτους των ζώων, αλλά μάλλον ότι τονίζει το ‘έμμεσον’ των καθηκόντων μας που τα εμπλέκουν, το γεγονός δηλαδή ότι είναι καθήκοντα *όχι προς* αυτά, αλλά *αναφορικά με* αυτά.

Για να συνοψίσω: Παρόλο που η θέση του Καντ για τα έμμεσα καθήκοντά μας αναφορικά με τα ζώα εκβάλλει στην προτροπή για καλή μεταχείρισή τους, η θέση αυτή ως μια *ηθική* θέση δεν έχει ως σκοπό της τα ίδια τα ζώα, τα οποία απλώς επωφελούνται απ’ αυτήν ως εμπλεκόμενα στα εν λόγω καθήκοντα, αλλά τον άνθρωπο ως έλλογο, ελεύθερο και αυτόνομο ον. Θα λέγαμε, έτσι, ότι οι λόγοι για τους οποίους τα ζώα τυχαίνουν αυτής της θετικής αντιμετώπισης²⁶ στο καντιανό πλαίσιο είναι *συγκυριακοί ως προς αυτά*

²³ Πβλ. PEONIDIS 2012. Για τη θέση αυτή, ότι δηλαδή οι απόψεις του Καντ για τα ζώα, ως έχουν, συμβάλλουν θετικά στην ηθική των ζώων, βλ. περαιτέρω BASAGLIA 2018, DENIS 2000, O’HAGAN 2009, KAIN 2012, BARANZKE 2005, HERMAN 2018, VARDEN 2020.

²⁴ Βλ., για παράδειγμα, O’HAGAN 2009, 536.

²⁵ Βλ. MÜLLER 2022, 66.

²⁶ Στις *Παραδόσεις* (27:459 κ.ε.) βρίσκουμε διάφορες διαστάσεις και παραδείγματα αυτής της θετικής αντιμετώπισης, όπως τον έπαινο στη στάση του Λάιμπνιτς, ο οποίος, αφού μελέτη-

τα ίδια,²⁷ καθώς δεν φαίνεται να διαθέτουν κάποιο ανεξάρτητο ηθικό στάτους, ενώ ό,τι κερδίζουν, το κερδίζουν, πρώτον, λόγω της μερικής ομοιότητάς τους με τον άνθρωπο (καταβολή προς τη ζώδη φύση) και, δεύτερον, λόγω της αμφισημίας των ηθικών διασκεπτικών μας εννοιών. Υπ' αυτή την έννοια θα μπορούσε, βεβαίως, η καντιανή θέση να χαρακτηριστεί 'ανθρωποκεντρική' και 'ειδιστική',²⁸ ωστόσο το να εστιάζει κανείς σε τέτοιους, κεντρικούς στο πλαίσιο της σύγχρονης ηθικής των ζώων, χαρακτηρισμούς, και να βάζει αντίστοιχες ταμπέλες στον Καντ, δεν φαίνεται να βοηθά ιδιαίτερος στην ανάδειξη των ειδικών χαρακτηριστικών της θεωρίας του.²⁹ Νομίζω ότι η εστίαση στον ρόλο της αμφισημίας των ηθικών διασκεπτικών εννοιών βοηθά περισσότερο προς αυτόν τον σκοπό. Μια ένσταση που έχει διατυπωθεί αναφορικά με το στάτους των έμμεσων καθηκόντων μας αναφορικά με τα ζώα μπορεί να μας κατευθύνει σ' αυτό.

V

Η ένσταση αυτή αφορά το γεγονός ότι τα έμμεσα καθήκοντα αναφορικά με τα ζώα φαίνεται να είναι δυνατά μόνο αν υπάρχουν και άμεσα καθήκοντα απέναντί τους. Αυτή η ένσταση προέρχεται από την Wolf³⁰ και βασίζεται στην παρατήρηση ότι υπάρχει μια διάσταση ανάμεσα στις βασικές αρχές της καντιανής ηθικής, η οποία θεμελιώνει έναν αυστηρό διαχωρισμό ανάμεσα στον άνθρωπο και τα ζώα, και στην έννοια της αναλογίας ανάμεσά τους, την οποία εξετάσαμε παραπάνω, έτσι ώστε να πρέπει να κρατήσουμε μόνο το ένα από τα δύο. Με βάση αυτό το σκεπτικό, η θέση ότι η μεταχείριση των ζώων επιδρά στην ηθικότητα απέναντι στους ανθρώπους, μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο αν δεν υπάρχει ο αυστηρός διαχωρισμός, που υποθέτει εξ αρχής ο Καντ, ανάμεσα στον άνθρωπο και στα ζώα, αλλά αν υπό την έννοια της αναλογίας υπάρχουν εκτεταμένες ομοιότητες και συνέχειες ανάμεσά τους. Σ' αυτή την περίπτωση, όμως, φαίνεται δύσκολο να καταλάβουμε γιατί κάποιες μορφές

σε ένα μικρό σκουλήκι, στη συνέχεια το τοποθέτησε μαζί με το φύλλο πάνω στο δέντρο, ώστε να μην του προκαλέσει με δική του ευθύνη κακό. (Στο συγκεκριμένο παράδειγμα, μάλιστα, έχει ενδιαφέρον ότι ο Καντ συγκαταλέγει στα ζώα που εμπλέκει στα καθήκοντά μας όχι μόνο τα οικόσιτα ζώα, αλλά ακόμα και το σκουλήκι.) Βεβαίως, όλα του τα παραδείγματα εκεί –και αυτό γίνεται σαφές από τις ρητές διατυπώσεις στο κείμενο– αποσκοπούν ακριβώς στην ανάδειξη της ηθικής σημασίας που έχει η καλή αντιμετώπιση των ζώων τόσο για τον ίδιο τον πράττοντα όσο και για τη σχέση του με τους άλλους ανθρώπους.

²⁷ Για τη θέση ότι τα έμμεσα καθήκοντα (αναφορικά με τα ζώα) δεν είναι πραγματικά καθήκοντα, παρά μόνο συμπτωματικά μέσα για την εκπλήρωση άμεσων καθηκόντων, βλ. TIMMERMANN 2005, 140.

²⁸ Κατά τον ΣΤΑΜΑΤΗ (2013, 199) δεν ισχύουν καν οι αιτιάσεις κατά του Καντ για ειδικισμό, διότι η ιδιότητα του ηθικού υποκειμένου, την οποία σε αντίθεση με τα ζώα έχει ο άνθρωπος, «σημαίνει απλώς ότι τα μέλη της ανθρωπότητας είναι σαφώς κάτι άλλο κατ' είδος (*aliud*), όχι όμως κάτι ιεραρχικά 'ανώτερο', σε σύγκριση με τον υπόλοιπο έμβιο κόσμο».

²⁹ Για τη θέση ότι ούτως ή άλλως μια έννοια ανθρωποκεντρισμού είναι αναπόφευκτη στο πλαίσιο της ηθικής, βλ. ΤΣΙΝΟΡΕΜΑ 2013, 387 κ.ε.

³⁰ Βλ. WOLF 2012, 39-44.

ηθικής (καλής ή κακής) συμπεριφοράς δεν μπορούν να είναι δυνατές απέναντι στα ίδια τα ζώα (άμεσα). Ενώ και τα έμμεσα καθήκοντα αναφορικά με τα ζώα φαίνεται να είναι έμπλεα νοήματος μόνο αν προηγουμένως έχουν γίνει δεκτά και άμεσα καθήκοντα απέναντι στα ζώα, ακριβώς πάνω στη βάση της αναλογίας και των ομοιοτήτων τους με τον άνθρωπο.

Ως εκ τούτου, σύμφωνα με αυτή την ένσταση, η προσπάθεια του Καντ να συμπεριλάβει τα ζώα στην ηθική περιέχει στοιχεία που παραπέμπουν πέρα από τη θεωρία του. Πρώτα απ' όλα, αν η ηθική 'πατάει' και σε εμπειρικές καταβολές μέσα στον άνθρωπο, όπως η συμπόνια, γεννάται το ερώτημα πώς μπορεί να είναι συνεπής και συνεκτική μια θεωρία που θεμελιώνει την ηθική υπερ-εμπειρικά και υπερβατολογικά. Περαιτέρω, ο Καντ δεν μένει μόνο στην απαγόρευση της πρόκλησης –αχρείαστου– πόνου (που μπορεί να φτάνει μέχρι τη βαναυσότητα), αλλά πηγαίνει και πιο πέρα, όταν, όπως είδαμε νωρίτερα, λέει ότι σε αναλογία με τη μεταχείριση ανθρώπων πρέπει να ανταμειβουμε τα ζώα για τις υπηρεσίες που προσφέρουν. Αυτό δεν μπορεί να παραχθεί από την απαγόρευση της βάνουσης συμπεριφοράς απέναντι στα ζώα, αφού αν κάποιος σκότωνα ακαριαία και ανώδυνα το γέρικο σκυλί του (παρά τις υπηρεσίες που είχε προσφέρει), αυτό δεν θα συνιστούσε βίαιη και βάνουση συμπεριφορά. Άρα, με βάση την αναλογία με τη μεταχείριση ανθρώπων, θα έπρεπε κι εδώ η εξήγηση να αφορά την υπόδειξη ομοιοτήτων, οι οποίες, ενώ δεν θα σχετίζονταν πλέον απαραίτητα με το αίσθημα της συμπόνιας, παρόλα αυτά θα παρέπεμπαν σε μια φυσικοποιημένη εκδοχή των αρχών του Λόγου. Στην περίπτωση των ανθρώπων, η ανταμοιβή βασίζεται στην ιδέα ότι αυτός που παρέχει κάποια υπηρεσία έχει ένα *δικαίωμα* να ανταμειφθεί γι' αυτήν. Με δεδομένο ότι τα ζώα που ζουν και συνεργάζονται με ανθρώπους αναπτύσσουν οπωσδήποτε μια στοιχειώδη κατανόηση των υποχρεώσεών τους και των δικαιωμάτων τους, θα χρειαζόταν μια επέκταση της αρχής της ανταμοιβής ώστε να μπορεί να εφαρμοστεί και στη σχέση μας με τα ζώα. Για κάτι τέτοιο, όμως, θα έπρεπε επί της ουσίας να αντικατασταθεί στον Καντ η μεταφυσική έννοια του Λόγου με μια εμπειρική έννοια του Λόγου που περιέχει διαβαθμίσεις, κάτι που βεβαίως θα αλλοίωνε τον χαρακτήρα και τις προκείμενες της καντιανής φιλοσοφίας.

Η ένσταση αυτή μοιάζει εκ πρώτης όψεως να είναι εύλογη, ωστόσο θεωρώ ότι με μια προσεκτικότερη εξέταση μπορεί κανείς να την αναιρέσει. Η Wolf φαίνεται ότι αντιλαμβάνεται την έννοια της αναλογίας ως μια έννοια που δηλώνει μεγάλη ομοιότητα ή και ταύτιση. Είδαμε ωστόσο παραπάνω ότι η αναλογία δεν σημαίνει ταύτιση σε επίπεδο αρχών, καθώς κάτι τέτοιο θα αναιρούσε την ειδοποιό διαφορά ανάμεσα στον άνθρωπο και τα ζώα. Πέρα απ' αυτό, όμως, το σημαντικότερο είναι ότι, όπως προσπάθησα να δείξω, η έννοια της αναλογίας είναι συγγενής της έννοιας της αμφισημίας των διασκεπτικών εννοιών, και ως τέτοια αξιολογείται αρνητικά. Το να βλέπουμε, πάνω στη βάση της αναλογίας, *πραγματικές* ομοιότητες και συνέχειες με *ηθική σημασία* ανάμεσα στον άνθρωπο και τα ζώα είναι ένα σφάλμα το οποίο καλείται να

αποκαλύψει η φιλοσοφική ανάλυση. Έτσι, δεν ισχύει η ένσταση ότι η θέση του Καντ για τα έμμεσα καθήκοντα αναφορικά με τα ζώα προϋποθέτει, από τη μία πλευρά, και άμεσα καθήκοντα απέναντί τους, ενώ, από την άλλη, παραπέμπει σε μια εμπειρική έννοια του Λόγου που περιέχει διαβαθμίσεις.³¹ Αν δώσει κανείς την δέουσα προσοχή στην έννοια της αμφισημίας των ηθικών διασκεπτικών εννοιών και στη σύνδεσή της με την έννοια των αναλογιών ανάμεσα στον άνθρωπο και στα ζώα, τότε καταλαβαίνει ότι ο ίδιος ο Καντ πρώτα απ' όλα είναι που αναγνωρίζει και αντιμετωπίζει τέτοιες ενστάσεις. Υπάρχει όμως και ένα ζήτημα, που συχνά διαφεύγει της προσοχής των μελετητών. Και αυτό αφορά τη σημασία που έχει η θέση του Καντ για τον κοινό νου αναφορικά με τα ηθικά ζητήματα, η οποία θέση στην περίπτωση των ζώων μοιάζει να οδηγεί σε μια ενδεχόμενη αντίφαση εντός της καντιανής ηθικής.

VI

Σε αντίθεση με πολλούς σύγχρονους φιλοσόφους της ηθικής των ζώων, ο κύριος στόχος του Καντ δεν είναι να παράσχει μια ηθική θεωρία η οποία θα εναντιώνεται στις ηθικές πεποιθήσεις του κοινού νου. Η ηθική σκέψη του Καντ δεν τελεί σε αντίθεση με την καθημερινή ηθική σκέψη. Αποτελεί βασική παραδοχή της καντιανής ηθικής ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν πρόσβαση στον ηθικό νόμο και είναι σε θέση να κρίνουν ποιες πράξεις είναι ηθικές. Έτσι, ο κύριος σκοπός της ηθικής, κατά τον Καντ, δεν είναι αναθεωρητικός ως προς τις πεποιθήσεις του κοινού νου. Αντιθέτως, η βασική του προϋπόθεση είναι

³¹ Η παραπάνω ένσταση (όπως, για παράδειγμα, και η ερμηνεία των BROADIE & RYBUS 1974) μένει στις ασυνέπειες της καντιανής θέσης και στην αδυναμία της να συνεισφέρει θετικά στην ηθική των ζώων. Στη βιβλιογραφία ωστόσο υπάρχουν προσπάθειες να δειχτεί πώς μπορεί να τροποποιηθεί ή να 'διορθωθεί' η καντιανή θέση, ώστε να μπορεί να συμπεριλάβει και άμεσα καθήκοντα απέναντι στα ζώα. Ιδιαίτερη θέση ανάμεσα σ' αυτές τις προσπάθειες κατέχουν οι ερμηνείες της Korsgaard και του Wood, η περαιτέρω εξέταση των οποίων όμως θα μας πηγαίνε πέρα από τη στόχευση της παρούσας εργασίας. Εν συντομία μόνο: Η KORSGAARD σε μια σειρά από κείμενά της (εδώ ενδεικτικά η σχετική πρόσφατη μονογραφία της: 2018) επιχειρεί να δείξει ότι τα ζώα είναι σκοποί καθαυτούς, καθώς αποτελούν πηγή νόμιμων κανονιστικών αξιώσεων προς όλα τα έλλογα όντα, έτσι ώστε έχουμε άμεσα καθήκοντα απέναντί τους. Βασική είναι η ιδέα ότι η έννοια της έλλογης δράσης οδηγεί στην ηθική αντιμετώπιση όλων των όντων για τα οποία τα πράγματα μπορεί να είναι καλά ή κακά (και άρα να τίθενται εν αμφιβόλω τα ενδιαφέροντά/συμφέροντά τους, στα οποία συμπεριλαμβάνεται και η αποφυγή του πόνου). Ο WOOD 1998, από την άλλη πλευρά, αναδεικνύει το γεγονός ότι το πρόβλημα με τη μη συμπερίληψη των ζώων δεν βρίσκεται στον λογοκεντρισμό της ηθικής του Καντ, αλλά σ' αυτό που ο ίδιος ονομάζει «αρχή της προσωποποίησης» στον Καντ, σύμφωνα με την οποία όλα τα καθήκοντά μας είναι καθήκοντα *προς πρόσωπα*. Λόγω της αρχής αυτής, στην καντιανή ηθική δεν λαμβάνεται υπ' όψιν ότι στα ζώα απαντούν ικανότητες και χαρακτηριστικά που αποτελούν τμήματα ή υποστηρίγματα της έλλογης φύσης και συγκροτούν την 'υποδομή' της. Αυτή η ιδιότητα των ζώων, όμως, οδηγεί κατά τον Wood στην υποχρέωση να τα αντιμετωπίζουμε και αυτά με σεβασμό. – Για μια κριτική αναφορικά με τον τρόπο με τον οποίο αυτές οι ερμηνείες αναγκαστικά αλλοιώνουν βασικές προϋποθέσεις της καντιανής ηθικής, βλ. (ενδεικτικά) BASAGLIA 2018, 1723-1725.

ότι η ηθική φιλοσοφία οφείλει να αποκαταστήσει και να εκλεπτύνει την ηθική προοπτική την οποία ο κοινός νους *ήδη κατέχει*, και η οποία, ωστόσο, κινδυνεύει ανά πάσα στιγμή να αλλοιωθεί υπό την επίδραση των ροπών και του ιδιαίτερου μηχανισμού με τον οποίο ο άνθρωπος, υποκείμενος στη φιλαυτία του, προσπαθεί να τις δικαιολογεί. Στη ΘΜΗ ο Καντ αναδεικνύει πολύ καθαρά αυτή τη διάσταση της ηθικής του φιλοσοφίας:

[Σ]την ηθική γνώση του κοινού ανθρώπινου Λόγου φτάσαμε έως την αρχή του, την οποία βέβαια αυτός δεν στοχάζεται ασφαλώς έτσι ξεχωριστά σε μια καθολική μορφή, και εντούτοις πράγματι την έχει πάντοτε κατά νου και τη χρησιμοποιεί ως κανόνα της αποτίμησής του. Θα ήταν ευχερές να δειχθεί εδώ, πώς μπορεί ο ανθρώπινος Λόγος με την πυξίδα τούτη στο χέρι να γνωρίζει πολύ καλά σε όλες τις σχετικές περιπτώσεις να διακρίνει τι είναι καλό, τι είναι κακό, τι είναι σύμφωνο με ή αντίθετο προς το καθήκον, αρκεί μόνο, δίχως να τον διδάσκει κανείς ούτε κατ'ελάχιστον κάτι καινούργιο, να του εφιστά την προσοχή επί της δικής του αρχής, όπως το έπραττε ο Σωκράτης· και ότι συνεπώς δεν χρειάζεται κάποια επιστήμη ούτε φιλοσοφία ώστε να γνωρίζει κανείς τι πρέπει να κάνει για να είναι τίμιος και καλός, και μάλιστα ακόμη και σοφός και ενάρετος. Άλλωστε θα μπορούσε κανείς μάλλον να το εικάσει αυτό ήδη εκ των προτέρων, ότι δηλαδή η γνώση όσων έχει κάθε άνθρωπος την υποχρέωση να κάμει, άρα και την υποχρέωση να γνωρίζει, θα είναι επίσης υπόθεση κάθε ανθρώπου, ακόμη και του πιο απλού. Και εδώ δεν μπορούμε να μην παρατηρήσουμε με θαυμασμό πόσο υπερτερεί στον κοινό ανθρώπινο νου η πρακτική κριτική ικανότητα από τη θεωρητική. (ΘΜΗ, 4:403 κ.ε.)

Ο κοινός νους στα θεωρητικά ζητήματα οδηγείται σε πλάνες και σφάλματα, τα οποία ο Καντ αποκαλύπτει στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου*. Στα πρακτικά-ηθικά ζητήματα, όμως, ο κοινός νους έχει άμεση γνώση του ηθικώς καλού και διαθέτει την κριτική ικανότητα για να εφαρμόσει τη γνώση αυτή στην πράξη. Παρόλα αυτά, λόγω της διάστασης ανάμεσα στις αρχές του Λόγου και τις αρχές της αισθητικότητας, στον κοινό νου προκύπτει

μια *φυσική διαλεκτική*, δηλαδή μια ροπή να επιχειρηματολογεί κανείς [σοφιστικά] εναντίον των αυστηρών εκείνων νόμων του καθήκοντος, να αμφισβητεί την ισχύ ή τουλάχιστον την καθαρότητα και την αυστηρότητά τους, και ει δυνατόν να τους καθιστά πιο κατάλληλους για τις επιθυμίες και τις κλίσεις μας, δηλαδή στο βάθος να τους διαφθείρει και να καταστρέφει ολόκληρη την αξιοπρέπειά τους, πράγμα βέβαια που τελικώς ούτε ο κοινός πρακτικός Λόγος είναι δυνατόν να επιδοκιμάσει. (ΘΜΗ, 4:405)

Αυτή η «φυσική διαλεκτική» μπορεί να «καλλιεργηθεί» (ΘΜΗ, 4:405) περαιτέρω από μια «δημώδη ηθική φιλοσοφία»³² (ΘΜΗ, 4:406). Στο ύστερο

³² Ο Καντ δεν αναφέρει το όνομά του, αναφερόμενος όμως στη «δημώδη ηθική φιλοσοφία»

έργο του Καντ, δε, επανεμφανίζεται με τη μορφή αυτού που ο Καντ ονομάζει «ριζικό κακό», το οποίο δηλώνει μάλλον ένα υπαρξιακό πρόβλημα που μπορεί να αντιμετωπιστεί όχι με μια είσδυση στον πρακτικό Λόγο, όπως εδώ, αλλά με μια «επανάσταση στο φρόνημα» (*Θρησκεία*, 6:47) από την πλευρά του δράντος. Εδώ, απουσίας αυτής της υπαρξιακής διάστασης, το πρόβλημα θα πρέπει να αντιμετωπιστεί σε επίπεδο αρχών. Έτσι, ο Καντ πιστεύει ότι θα πρέπει να βγούμε από τη σφαίρα του κοινού ανθρώπινου Λόγου και να εισδύσουμε στο πεδίο μιας πρακτικής φιλοσοφίας. Αυτό όμως καθόλου δεν αναιρεί το γεγονός ότι στα ηθικά ζητήματα ο κοινός νους είναι σε θέση τόσο να αναγνωρίζει τις ηθικές αρχές όσο και να καθορίζει –με μεγαλύτερη ασφάλεια κι από έναν φιλόσοφο (ΘΜΗ, 4:404)– την ηθική αξία των πράξεων.

Με βάση τα παραπάνω, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η καντιανή ηθική δεν επινοεί νέες ηθικές αντιλήψεις, αλλά προσπαθεί να παράσχει ένα στέρεο, μη εμπειρικό θεμέλιο στις ήδη υπάρχουσες ηθικές πεποιθήσεις, ενοράσεις και διαισθήσεις, όπως αυτές απαντούν στον «κοινό ανθρώπινο Λόγο». Αλλιώς ειπωμένο: από την προοπτική του Καντ, οι επιταγές του καθαρού πρακτικού Λόγου είναι ήδη ‘γνωστές’ στον κοινό (φιλοσοφικά απαίδευτο) ανθρώπινο Λόγο, καθόσον βρίσκουν την έκφρασή τους σε αυτόν ως συγκεκριμένες επιταγές, πεποιθήσεις, ενοράσεις, διαισθήσεις, ακόμα και συναισθήματα. Αποτυπώνονται δε στη γλώσσα μέσα από θεμελιώδεις ηθικές έννοιες. Αν δεχτούμε ότι σε αυτό το πλέγμα ηθικών αντιλήψεων του κοινού ανθρώπινου Λόγου περιλαμβάνεται και η ‘σωστή’ αντιμετώπιση των ζώων –πάνω από όλα η αναγνώριση ότι έχουμε *άμεσα* καθήκοντα απέναντί τους–, τότε η θέση του Καντ ότι τα καθήκοντά μας αναφορικά με τα ζώα είναι έμμεσα καθήκοντα απέναντι στην ανθρωπότητα, τελεί, με αυτό τον ‘έμμεσο’ τρόπο, σε αντίθεση με την αναφερθείσα βασική προϋπόθεση της ηθικής του.³³ Πώς μπορεί να συμβαίνει κάτι τέτοιο;

Είδαμε νωρίτερα ότι ένα από τα χαρακτηριστικά του κοινού νου είναι η αμφισημία των ηθικών διασκεπτικών εννοιών. Τέτοιο χαρακτηριστικό είναι όμως και η αναφερθείσα φυσική διαλεκτική, ενώ και για τα δύο αυτά χαρακτηριστικά η φιλοσοφική ανάλυση λειτουργεί διορθωτικά. Ωστόσο υπάρχει μια διαφορά ανάμεσα στα δύο, καθώς, ενώ η φυσική διαλεκτική είναι κάτι που αποτιμάται αρνητικά, η αμφισημία δηλώνει μεν ένα λάθος (μια σύγχυση), αλλά δεν είναι κάτι αρνητικό από ηθική άποψη: Αν το να μην είμαστε βίαιοι και βάνουσοι απέναντι στα ζώα το εκλάβουμε ως άμεσο καθήκον απέναντί τους, αυτό είναι κάτι που σε τίποτα δεν βλάπτει την ηθική

υπονοεί τον Christian Garve.

³³ Για το ζήτημα αυτό βλ. BROADIE & RYBUS 1974, ιδιαίτερα σ. 375. Οι Broadie και Rybus παρουσιάζουν αυτή τη διάσταση σε μια ακραία μορφή της, καθώς θεωρούν ότι λόγω της σύγκρουσης με τις απόψεις του κοινού νου για τα καθήκοντά μας απέναντι στα ζώα ως όντα που έχουν την ιδιότητα/ικανότητα του πόνου, θα πρέπει να απορριφθεί όχι μόνο η θέση του Καντ για τα έμμεσα καθήκοντά μας αναφορικά με αυτά, αλλά ο ορθολογισμός του Καντ στο σύνολό του.

μας τελείωση. Γι' αυτό, η αμφισημία των ηθικών διασκεπτικών εννοιών δεν εμπίπτει στη φυσική διαλεκτική του κοινού νου, καθώς δεν είναι μια προσπάθεια να ξεφύγουμε από το καθήκον, αλλά αντιθέτως είναι κάτι που διευρύνει το πεδίο ισχύος των καθηκόντων μας, καθώς τα επεκτείνει και σε μη έλλογα όντα. Και αφού δεν εμπίπτει στη φυσική διαλεκτική, δεν είναι τουλάχιστον κάτι κακό από ηθική άποψη, αλλά αντιθέτως θα πρέπει να συμπεριληφθεί στην υγιή στάση του κοινού νου.

VII

Νομίζω ότι αν ο Καντ επέλεγε να αξιοποιήσει τη θετική αυτή πλευρά της αμφισημίας, ώστε να μην έρθει σε ρήξη με τον κοινό νου, σε καμία περίπτωση δεν θα το έκανε αποκρύπτοντας ή αποσιωπώντας τον χαρακτήρα της αμφισημίας ως παρανόησης ή σφάλματος. Τότε, όμως, ο μόνος δρόμος που θα του έμενε ανοιχτός θα ήταν η υποστήριξη μιας μορφής ψευδαισθησιοκρατίας,³⁴ σύμφωνα με την οποία η σύγχυση ή ψευδαίσθηση (της αμφισημίας των ηθικών διασκεπτικών εννοιών) θα εκλαμβάνόταν ως κάτι που θα είχε να παίξει έναν θετικό ρόλο στην ηθική θεωρία και ειδικά στην ηθική των ζώων. Συνεπώς στην κριτική του φιλοσοφία, όμως, ο Καντ επιλέγει να 'θυσιάσει' αυτή την ενδεχόμενη θετική λειτουργία της αμφισημίας, προς όφελος του κριτικού στοχασμού. Τελικά, η περίπτωση των έμμεσων καθηκόντων μας αναφορικά με τα ζώα αναδεικνύει με emphaticό τρόπο το γεγονός ότι «ο πρακτικός Λόγος, ακριβώς όπως ο θεωρητικός, δεν πρόκειται [...] να ησυχάσει οπουδήποτε αλλού παρά μόνο σε μια πλήρη κριτική του Λόγου μας» (ΘΜΗ, 4:405).³⁵

Βιβλιογραφικές αναφορές

Οι παραπομπές στα έργα του Καντ ακολουθούν την αρίθμηση της «Έκδοσης της Ακαδημίας»: Immanuel KANT, *Gesammelte Schriften*, herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften und Nachfolgern, Βερολίνο 1900 κ.ε.
Χρησιμοποιώ τις εξής ελληνικές μεταφράσεις: α) I. KANT, *Δοκίμια*. Εισαγωγή – μετάφραση – σχόλια Ε. Π. Παπανούτσου. Δωδώνη, Αθήνα 1971· β) Ιμμάνουελ ΚΑΝΤ, *Θεμελίωση της μεταφυσικής των ηθών* (1785). Μετάφραση, σχόλια, επίμετρο: Κ. Ανδρουλιδάκης. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο/Αθήνα 2017· γ) Immanuel KANT, *Κριτική του καθαρού Λόγου* (1781/1787). Εισαγωγή – μετά-

³⁴ Δανείζομαι τον όρο αυτόν από τη συζήτηση για την ελεύθερη βούληση και την ιδιαίτερη θέση του SMILANSKI 2000, σύμφωνα με την οποία η ψευδαίσθηση έχει να παίξει έναν θετικό ρόλο στο ζήτημα της ελεύθερης βούλησης. Αντίστοιχα, εδώ, η ψευδαίσθηση στο πλαίσιο της αμφισημίας των διασκεπτικών εννοιών οδηγεί σε διεύρυνση των καθηκόντων μας, και αν δεν ισχύει ότι παίξει έναν θετικό ρόλο στον ηθικό μας βίο, τουλάχιστον μπορούμε να πούμε ότι ο ρόλος της δεν είναι αρνητικός.

³⁵ Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον/την ανώνυμο κριτή της *Αριάδνης* για τα πολύτιμα σχόλια του/της.

φραση – σχόλια Αναστάσιος Γιανναράς, Εκδόσεις «Παπαζήση», Αθήνα 1976/1979· και εισαγωγή – μετάφραση – παρατηρήσεις Μιχαήλ Φ. Δημητράκοπουλος, Αθήνα 1985-1987· δ) Immanuel ΚΑΝΤ, *Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική Μεταφυσική* (1783). Εισαγωγή – μετάφραση – σχόλια Γιάννη Τζαβάρια, Δωδώνη, Αθήνα/Γιάννινα 1982· ε) Immanuel ΚΑΝΤ, *Μεταφυσική των ηθών* (1797). Μετάφραση, σημειώσεις, επιλεγόμενα Κ. Ανδρουλιδάκης, Σμίλη, Αθήνα 2013· στ) Ι. ΚΑΝΤ, *Η θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο*. Μετάφραση – σημειώσεις – επιλεγόμενα Κώστας Ανδρουλιδάκης, Πόλις, Αθήνα 2007. Η μετάφραση από την *Ηθική φιλοσοφία Collins* είναι δική μου (Κ.Σ.).

Για τους επιμέρους τίτλους των έργων του Καντ χρησιμοποιώ τις ακόλουθες συντομογραφίες: *Ανθρωπολογία: Ανθρωπολογία από άποψη πραγματιστική* (1798)· *Απόφθεγμα: Απάνω στο κοινό απόφθεγμα: «Τούτο μπορεί να είναι ορθό στη θεωρία, αλλά για την πράξη δεν ισχύει»* (1793)· ΘΜΗ: *Θεμελίωση της μεταφυσικής των ηθών* (1785)· Θρησκεία: *Η θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο* (1793)· ΚΚΔ: *Κριτική της κριτικής δύναμης* (1790)· ΚΚΛ: *Κριτική του καθαρού Λόγου* (1781/1787)· ΜΗ: *Μεταφυσική των ηθών* (1797)· *Παραδόσεις: Ηθική φιλοσοφία Collins* (1784/85· αφορά την Παράδοση του Καντ κατά το έτος 1774/75 ή 1776/77)· *Πιθανή Αρχή: Πιθανή αρχή της ιστορίας των ανθρώπων* (1786)· *Προλεγόμενα: Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική Μεταφυσική* (1783).

ΚΟΥΝΤΑΚΗ, Δ. 2019. *Ζώα και ηθική. Μια μη ανθρωποκεντρική προσέγγιση*. Αθήνα: Σμίλη.

ΣΤΑΜΑΤΗΣ, Κ. Μ. 2013. *Φιλοσοφία και οικολογική ηθική*. Αθήνα: Νήσος.

ΤΣΙΝΟΡΕΜΑ, ΣΤ. 2013. Φύση, βιοτεχνολογία και ηθική. Αρχές μιας σύγχρονης περιβαλλοντικής ηθικής. Στο: ΣΤ. ΤΣΙΝΟΡΕΜΑ & Κ. ΛΟΥΗΣ (επιμ.), *Θέματα Βιοηθικής*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 379-403.

BARANZKE, H. 2005. Tierethik, Tiernatur und Moralanthropologie im Kontext von § 17, Tugendlehre. *Kant-Studien* 96(3): 336-63.

BASAGLIA, F. 2018. Kants tierethisches Argument. Στο: V. L. WAIBEL, M. RUFFING, & D. WAGNER (επιμ.), *Natur und Freiheit: Akten des XII. Internationalen Kant-Kongresses*. Βερολίνο/Βοστώνη: De Gruyter, 1721-28.

BROADIE, A. & RYBUS, E. M. 1974. Kant's Treatment of Animals. *Philosophy* 49(190): 375-83.

DENIS, L. 2000. Kant's Conception of Duties regarding Animals: Reconstruction and Reconsideration. *History of Philosophy Quarterly* 17(4): 405-23.

FISHER, N. 2017. Kant On Animal Minds. *Ergo* 4(15): 441-62.

HERMAN, B. 2018. We Are Not Alone: A Place for Animals in Kant's Ethics. Στο: E. WATKIN (επιμ.), *Kant on Persons and Agency*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 174-91.

KAIN, P. 2012. Duties Regarding Animals. Στο: L. DENIS (επιμ.), *Kant's Metaphysics of Morals*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 210-33.

KORSGAARD, CH. M. 2018. *Fellow Creatures: Our Obligations to the Other Animals*. Οξφόρδη: Oxford University Press.

ΚΟΥΚΟΥΖΕΛΙΣ, Κ. 2015. Autonomy and Duties regarding Non-Human Nature. *Synthesis Philosophica* 59(1): 61-72.

- KUEHN, M. 2015. Collins: Kant's proto-critical position. Στο: L. DENIS & O. SENSEN (επιμ.), *Kant's Lectures on Ethics, A Critical Guide*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 51-67.
- MÜLLER, N. D. 2022. *Kantianism for Animals: A Radical Kantian Animal Ethic*. Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan.
- O'HAGAN, E. 2009. Animals, Agency, and Obligation in Kantian Ethics. *Social Theory and Practice* 35(4): 531-54.
- PEONIDIS, F. 2012. Kant's not so Bad Speciesism. Στο: E. D. ΠΡΟΤΟΠΑΡΑΔΑΚΙΣ (επιμ.), *Animal Ethics: Past and Present Perspectives*. Βερολίνο: Logos Verlag, 141-50.
- REGAN, T. 1983. *The Case for Animal Rights*. Μπέρκλεϋ: University of California Press.
- SARGENTIS, K. 2011. Das Böse als Selbstverhältnis des Guten. Zum Problem der Stufen des „bösen Herzens“ bei Kant. *Allgemeine Zeitschrift für Philosophie* 36(1): 49-69.
- SINGER, P. 2002. *Animal Liberation*. Νέα Υόρκη: Ecco Press. [Ελληνική έκδοση: 2018. *Η απελευθέρωση των ζώων*, μτφρ. Στ. Καραγεωργάκης. Θεσσαλονίκη/Αθήνα: Αντιγόνη.]
- SMILANSKY, S. 2000. *Free Will and Illusion*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- STARK, W. 2004α. *Immanuel Kant, Vorlesung zur Moralphilosophie*. Βερολίνο: Walter de Gruyter.
- _____, 2004β. Nachwort. Στο: W. STARK 2004α, 371-407.
- TIMMERMANN, J. 2005. When the Tail Wags the Dog: Animal Welfare and Indirect Duty in Kantian Ethics. *Kantian Review* 10: 127-49.
- TIMMERMANN, J. & WALSCHOTS, M. 2021. Kant's Lectures on Ethics. Στο: J. WÜERTH (επιμ.), *The Cambridge Kant Lexicon*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 760-66.
- WARDEN, H. 2020. Kant and Moral Responsibility for Animals. Στο: L. ALLAIS & J. CALLANAN (επιμ.), *Kant on Animals*. Οξφόρδη: Oxford University Press, 157-75.
- WOLF, U. 2012. *Ethik der Mensch-Tier-Beziehung*. Φραγκφούρτη επί του Μάιν: Klostermann.
- WOOD, A. W. 1998. Kant on Duties regarding Nonrational Nature. *Aristotelian Society Supplementary Volume* 72(1): 189-210.

Κωνσταντίνος Σαργέντης
Αναπληρωτής Καθηγητής Φιλοσοφίας
Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών
Πανεπιστήμιο Κρήτης
sargentk@uoc.gr